

ԱՇԽԱՐՀԲԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Կարեն Բայրամյան

ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն

ՀՀ, Երևան, Վ. Սարգսյան 3, Կառավարական տուն 2

Էլ. հասցե՝ bayramyan_karen@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 25.10.2022, գրախոսվել է 25.01.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-281

Ներածություն

1918 թ. մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գործող Հայոց ազգային խորհուրդը ազդարարեց Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի մասին: Հայաստանի Հանրապետության ծնունդով նոր հեռանկարներ բացվեցին նաև գիտության և մշակույթի զարգացման համար: ՀՀ կառավարության 1919 թ. հունիսի 10-ի նիստում հանրային կրթության նախարարությունը վերակազմավորվում է կրթության և արվեստի նախարարության¹, որի հիմնական օղակներից մեկը դառնում է արվեստի և հնությունների բաժինը:

Հանրապետության ստեղծման առաջին ամիսներից սկսած՝ նախարարությունը ձեռնարկում է տարածքում գտնվող հնագիտական հուշարձանների և հնավայրերի պահպանության գործը: Որոշ ժամանակ անց հանրային կրթության և արվեստի նախարարության կառուցվածքում կազմավորվում է հնությունների պահպանության բաժինը, որի վարիչ է նշանակվում Աշխարհբեկ Քալանթարը:

Հնությունների պահպանության առաջին քայլերը

Անշուշտ, Աշխարհբեկ Քալանթարի ընտրությունը բնավ պատահական չէր. նա արդեն հայտնի անուն էր հնությունների պահպանության ոլորտում: Ժամանակ չկորցնելով՝ Քալանթարն անմիջապես գործի է անցնում: Նրա անմիջական հորդորով նախարար Նիկոլ Աղբալյանը 1919 թ. հոկտեմբերի 14-ին N 3298 գրությամբ դիմում է ՀՀ ներքին գործոց նախարարին. «Որպեսզի հնարավոր լինի այսուհետ գոնե խուսափենք այնպիսի ցավալի դեպքի կրկնությունից, ինչպիսին է Անիի հնադարանի և շինությունների կործանումը՝ նախքան հատուկ օրենք հրատարակելը հնությունների մասին, գլխավորապես վերաբերվող նրանց պահպանությանը, սրանով խնդրում եմ ձեզ չմերժել հրահանգել Ձեզ ենթակա բոլոր վարչական մարմիններին և պաշտոնական անձանց, որ արթուն հսկողություն ունենան հնության հուշարձանների (ավերակ, կիսավեր և կանգուն հին շինությունների, արձանի և այլն) պահպանության վերաբերյալ, նախազգուշացնեն տեղական ազգա-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 129:

բնակչությանը չքանդել հնություններն իբրև նյութ՝ ծառայեցնելով նոր շինությունների համար. մի հանգամանք, որ ներկա վերաշինության պահին կարող է սովորական երևույթ դառնալ և յուրաքանչյուր տեղի ունեցած դեպքի մասին անհապաղ տեղեկացնել Հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը»²:

Աշխ. Քալանթարի ջանքերի շնորհիվ հրապարակվում է կրթության նախարարի հատուկ հրամանը. «Հրաման. 16 դեկտեմբերի, 1919 թվական: Համաձայն նախարարական խորհրդի հունիսի 10-ի և հուլիսի 14-ի (1919) որոշումների՝ հնության հիշատակարանների պահպանության, ցուցակագրության, վերականգնման ու նորոգման, ինչպես հնագիտական նպատակներով կատարվող պեղումների վրա հսկելու և առհասարակ նրանց ուսումնասիրության աշխատանքների կանոնակարգման գործը վարում է հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հատուկ՝ «Հնության պահպանության բաժին» միջոցով: Իսկ իրավիճակն իրապես անմխիթարական էր. «Թուրքերը հիմնահատակ ավերել և քարուքանդ էին արել Հնադարանն ու բնակության նոր շենքերը, ջարդոտել ու փչացրել էին թե հնադարանի և թե աստ ու անդ պեղման վայրերում ժողոված արձանները, որոնք պրոֆ. Մառի 15 տարվա պեղումների արդյունքն էին... հսկայական քանակությամբ մանրմունր հնությունները ծածկում էին ձորի ամբողջ լանջը...», - գրում էր «Յառաջ» թերթը 1919 թ. դեկտեմբերին³: Անիի հնադարանի մասին պատմող հոդվածով Աշխ. Քալանթարը հանդես եկավ նաև «Աշխատանք» թերթում. «Վիճակն անխտիր տխուր էր բոլոր հնությունների համար, լինել դա ամենակարևոր, կամ խուլ անկյունում ընկած՝ հեռու ուշադրությունից, - գրում է Քալանթարը: - Ահրիմանը իր վերջին և ամենաթանկագին զոհն էր պահանջում և այդ էլ ստացավ... Անին եղավ այդ զոհը: Սարսափելի է նույնիսկ մտածելը, որ գիտական Անին քարուքանդ... Նա, որ պրոֆ. Մառի 15 տարվա գերմարդկային ջանքերով վերակենդանացել էր ի տես և ի հիացումն հանուր լուսավոր աշխարհի, իբր կուլտուրական մի մեծ գործ, մի գերագույն դպրոց, գիտության վերջին խոսք՝ մեր միջավայրում ջարդ ու փշուր լինելու վիճակն ունեցավ...»⁴, - դառնացած գրում է Քալանթարը:

Հնության պահպանության բաժինը իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1920 թվականի կեսերը, երբ գործառույթները հանձնվեցին արդեն նոր կազմակերպված հնությունների պետական պահպանության կոմիտեին: Կոմիտեն թեպետ գործելու էր հանրային կրթության և արվեստի նախարարության ներքո, սակայն «ավտոնոմ էր լինելու իր գործունեության մեջ»⁵:

Հնությունների պահպանության կոմիտեի ստեղծման առաջին նախաձեռնողներից մեկը Աշխ. Քալանթարն էր. դեռևս 1920 թ. հունիսի 19-ին նա միացավ հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարին

² Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 131-132:

³ Յառաջ, 60, 1919:

⁴ Աշխատանք, 65, 1919:

⁵ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 372:

ուղղված Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի և Ալեքսանդր Թամանյանի դիմումին՝ հնությունների պահպանության կոմիտե կազմակերպելու համար⁶: Հնությունների պահպանությունը համարելով Հայաստանի պետական հոգաժության և առաջնահերթ կարևորության խնդիր՝ անվանի գիտնականները նամակ - դիմումում խնդրում էին միջնորդել «նախարարների խորհրդի առաջ կազմակերպելու վերոհիշյալ նպատակի համար հատուկ մարմին՝ «Հնությունների պետական պահպանության կոմիտե», և նրան վերապահել ամենայն իրավասություն հնությունների պահպանության և պաշտպանության վերաբերյալ»⁷: Որպես այդ գործի կազմակերպման առաջին քայլ՝ նախաձեռնող խումբը ներկայացնում է հնությունների պահպանության կոմիտեի օրինագիծը, կազմը, պարտականության ցանկն ու նախահաշիվը: 1920 թ. հուլիսի 7-ի օրենքով հաստատվում էր նաև նորաստեղծ՝ Հնությունների պետական պահպանության կոմիտեի կազմը՝ Հայաստանի գլխավոր ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյան և պրոֆեսորներ Գարեգին եպիսկոպոս և աշխարհագրագետ Լոռու-Մելիք-Քալանթար (Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հնությանց պահպանության բաժնի վարիչ)⁸:

Հնագիտական արշավախմբերը Առաջին հանրապետության տարիներին. Անիի հնադարանի խնդիրը

Ստանալով հանրային կրթության նախարարության համաձայնությունը և արդեն օրենքի ուժ ստացած իրենց լիազորությունները՝ նախաձեռնող խումբը Աշխ. Քալանթարի գլխավորությամբ անմիջապես ձեռնամուխ է լինում հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքների կազմակերպմանը, հստակեցվում են արշավախմբերի անդամների պարտականություններն ու նրանց առջև դրված խնդիրները: Արդեն հնությունների պահպանության կոմիտեի կազմակերպման հաջորդ իսկ օրը՝ 1920 թ. հուլիսի 8-ին, հնագիտական արշավախումբ կազմակերպելու խնդրանքով նախաձեռնող խումբը կրկին դիմում է հանրային կրթության և արվեստի նախարարին⁹:

Նշված ուղղություններից բացի, ծրագրված աշխատանքների կատարումը դյուրացնելու նպատակով, նախատեսվում էր Հայաստանի տարածքը բաժանել պատմահնագիտական տասը շրջանների, որոնցից կարևորագույն համարվող հինգ շրջանում աշխատանքները պետք է սկսվեին արդեն 1920 թվականին, «քանի որ այդ շրջանները, բացի ընդհանուր հնագիտական բարձր նշանակություն ունենալուց, իրենց մեջ կենտրոնացրած ունեն մեր որմնանկարները, որոնք արագորեն փչանում-ոչնչանում են, և նորոգման կարոտ մի շարք հուշարձաններ, որոնք օրերով են ապրում այժմ», - ասվում էր գրության մեջ¹⁰: Ընդամին, իր մտահոգությունները ներկայացնելով նախա-

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 16, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 16, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

⁸ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 173:

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 1:

րարին, խումբը միաժամանակ առաջարկում էր գործողությունների հստակ ծրագիր. «...Այդ խմբերից Անիինը կգործի շարունակ իր տեղում, որը լինելու է կենտրոնավայր և ընդարձակ վերանորոգման կարիք ունի, իսկ մյուս երկու խմբերը մի-մի շրջան ավարտելուց հետո կանցնեն հաջորդ շրջանները: Բոլոր շրջաններում էլ աշխատանքները լինելու են նկարագրական, ճարտարապետական, նորոգման, նկարչական, լուսանկարչական, էստամպաժային (նմանակությամբ)»¹¹, - ասվում էր գրության մեջ: Հավելենք նաև, որ նախաձեռնող խումբը չի սահմանափակվում միայն հնագիտական գործունեության շրջանակներով, այլ խնդիր էր դրել, այդ ամենին զուգահեռ, զբաղվել նաև հավաքած նյութերի մշակումով¹²: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Անիում կատարված հնագիտական աշխատանքների մասին Աշխ. Քալանթարը մանրամասն զեկուցագիր ներկայացրել էր ավելի ուշ՝ 1923 թվականին, թեպետ զեկույցը սխալմամբ տեղադրված էր հնությունների և հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1918-1920 թթ. ծավալած գործունեության մասին պատմող թղթապանակում. «Անիի 16-րդ հերթական կամպանիայից և Վանի 2-րդ հնագիտական էքսպեդիցիայից հետո, - գրում է Աշխ. Քալանթարը, - 1917 թվին, ինչպես նաև հաջորդ 1918-ին և նույնիսկ մեծ մասը 1919 թվի՝ Հայաստանում, շնորհիվ քաղաքական պայմանների, գրեթե բոլորովին տեղի չեն ունեցել հնագիտական աշխատանքներ»¹³: Աշխ. Քալանթարի զեկուցագրում հատկապես ընդգծվում է այդ տարիներին հնագիտական ժառանգության անմխիթար վիճակը. «Այդ խառն տարիները, - գրում է նա, - երբ երկրի մեծ մասը թշնամու ոտքի տակ էր, իսկ տեղական ազգաբնակչությունը կտրված էր հողից, աստանդական՝ անտեր-անտիրական էին մնացած նաև երկրի կուլտուրական մնացորդները՝ հուշարձանները, որոնք խնամքի կամ ուսումնասիրության նյութ դառնալին, այլև նոցա գոյությունն այդ ժամանակ նույնչափ ծանր վտանգի մեջ էր, ինչպես և երկրի ժողովրդինը: Եվ փչացան ու կործանվեցին մի շարք հնություններ այս ու այն տեղում, թշնամու կամ այլ անգիտակից էլեմենտների ձեռքով: Բայց ամենածանր կորուստը, որ ունեցանք մենք, մեր հնագիտական հարստությունը, ամենամեծ հարվածը, որ հասավ գիտությանը, դա գիտական Անիի կործանումն էր՝ պրոֆ. Մառի 16-ամյա գիտական աշխատանքի արդյունքը»¹⁴, - դառնությամբ գրում է Քալանթարը: Սա դեռ ամենը չէր. Անիի հնագիտական ժառանգությանը ծանր հարված հասցվեց հատկապես 1918 թ. թուրքական արշավանքի ժամանակ. «Թալանն ու քարուքանդն Անիում տեղի է ունեցել մի քանի նվագ: Նախ՝ բնակելի տների վերաբերմամբ՝ Անին գրավելու առաջին շրջանում, իսկ ապա հնադարաններինը (1919-ի ապրիլ-մայիս), որ կատարել է թուրք և քուրդ խուժանը»¹⁵, - գրում է Քալանթարը: Եվ նույնիսկ այդ դժնդակ ժամանակներում

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 2:

¹² Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 2:

¹³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

հնագիտական գործի հայ նվիրյալների ջանքերի շնորհիվ, ինչպես հաղորդում է Քալանթարը, հնարավոր է եղել «Անիի ընդարձակ հնադարանից, 1918 թվի ապրիլին, թուրքերի ներխուժման միջոցին, հազիվ 20-25 սնդուկ հնությանց բեկորներով և գրքերով, մեծ դժվարությամբ հաջողել էր ազատել և տեղափոխելով ի պահ դնել Սանահինի վանքում»¹⁶: Հավելենք, որ դեռևս 1918 թ. մարտի 18-ին հայոց ազգային խորհուրդը, խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի ստորագրությամբ, հատուկ գրությամբ լիազորում է Աշխ. Քալանթարին «բոլոր անհրաժեշտ միջոցները կիրառելու՝ Անիից ողջ ունեցվածքը, որոնք պատմական-հնագիտական արժեք են ներկայացնում, տեղափոխել Սանահին գյուղ կամ Հաղպատ... և պահպանելով դրանց լիակատար անվտանգությունը...»¹⁷:

Թուրքական արշավանքից հատկապես տուժեցին Անիիում կառուցված երկու հնադարանները, որոնք այդքան դժվարությամբ ստեղծել էր Ն. Մառն իր աշակերտների հետ. «Երբ թուրքերը կրկին անգամ գրավում են Անին, պեղումների մասնակից, հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը մի քանի զինվորների և հետազայում բազմավաստակ ուսուցիչ Հովսեփ Գալստյանի հետ, զենքը ձեռներին, թշնամու գնդակների տարափի տակ, Անիի հնադարանի իրերի մի մասը փոխադրեցին Խարկով գյուղը և փրկեցին կորստից»¹⁸, նկատում է Աշխ. Քալանթարի աշակերտ, նշանավոր հնագետ Կ. Ղաֆաղարյանը:

Անիի հնագիտական վայրի պահպանության խնդիրը հնարավոր է դառնում փոքր-ինչ բարելավել Առաջին հանրապետության հռչակումից հետո, թեպետ ինչպես Աշխ. Քալանթարն է տեղեկացնում իր զեկուցագրում. «Հայաստանի կառավարությունը միայն հունիսի վերջին միայն կարողացավ Անի ուղարկել Գարեգին եպիսկոպոսին, որը և առաջին անգամ տեղեկացրեց՝ տեղի ունեցած քարուքանդի մասին»¹⁹: Աշխ. Քալանթարի զեկուցագրում հայտնաձև տեղեկությունները հաստատվում են նաև Ալ. Թամանյանի՝ Գարեգին Հովսեփյանին հղած նամակում. «Խոստովանում եմ, որ թուրքերի մոտ ձեր գտնվելու ժամանակաընթացքում մենք բոլորս (ես, Աշխարհբեկն ու Թորամանյանը) ապրեցինք շատ տագնապալի ժամեր... Հույսով եմ, որ շուտով մենք կհանդիպենք և կկիսվենք մեր ստացած արդյունքների և տպավորությունների մասին: Աշխարհբեկին ես հիմա կգրեմ Ձեր անունից, որ և հաստատ համոզված եմ, որ նա բավականին ուրախ կլինի լսելով այդ ամենի մասին...»²⁰:

Այդ ընթացքում հնությունների պահպանության բաժնի վարիչ Աշխ. Քալանթարը և Հայաստան ժամանած ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը 1918 թ. հոկտեմբերի կեսերին երկրորդ այցելությունն են կատարում Անի. «...հասցրե-

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁷ Սարգսյան 2006, 53:

¹⁸ Ղաֆաղարյան 1972, 33:

¹⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 6:

²⁰ Ա. Թամանյանի նամակը Ս. Կասյանին 1969, 124:

ցինք կատարել նոր քանդածների մի քանի լուսանկարներ, իսկ Անիի դրության մասին մանրամասն զեկուցում է տրվել Հանրային կրթության մինիստրին»²¹, - հաղորդում է Քալանթարը: Նույն իրավիճակն է նկարագրված նաև հետագայում հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին ուղղված Ալ. Թամանյանի նամակ-զեկուցագրում. «1918 թվին տաճիկների՝ Ախուրյանի ափից հեռանալուց հետո, տեղական թուրքերն ու քրդերը, օգտվելով իշխանության բացակայությունից՝ ջարդ ու փշուր արին ու փչացրեցին Անի քաղաքի հնությունները... որոնք հանդիսանում էին պող. Մառի ամբողջ 15 տարվա գիտական գործունեության արդյունքը Անիում: Քարուքանդի ենթարկելով հնադարանները և բնակության տները՝ ինչքը կողոպտեցին, իսկ հնությունները կտոր-կտոր անելով շարտեցին Անիի ծորերը: ...ներկայումս թե Անիի և թե Տեկորի շրջանները գրավված լինելով տաճիկների կողմից, մենք անտեղյակ ենք հիշյալ շրջանների դրության, բայց սաստիկ անհանգիստ ենք Անիի նորից կործանման ենթարկվելու երկյուղով», - գրում է Ալ. Թամանյանը²²: Աշխատելով այդպիսի ծանր պայմաններում՝ կոմիտեի անդամների հետ Աշխ. Քալանթարին հաջողվում է որոշ չափով առաջ տանել հնությունների պահպանության գործը. «Ընդամենը մի ամսվա ընթացքում (նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1919 թ.), - ասվում էր այնուհետև զեկուցագրում, - հնարավոր է լինում ի մի հավաքել հնությանց բոլոր բեկորները՝ Հնադարանի արժեքները, որոնք ցրված էին ամբողջ Ախուրյանի և Ծաղկոցաձորի լանջերի վրա, ուր շարտել էին քանդողները Հնադարանի երկու բաժիններից: Տեղավորելով իրենց նախկին տեղերում, կարգի է դրվում նաև Հնադարանի մի շենքը (մզկիթը), որին միայն խնայել էին քանդողները»²³:

1920 թ. հունիսին Հնությունների պահպանության բաժինը վերածվում է Հնությունների կոմիտեի՝ ակադեմիկոս Թամանյանի նախագահությամբ: Այն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում պահպանման ենթակա հնավայրերի վերականգնման աշխատանքներին. զեկուցագրում այդ մասին մանրամասն ներկայացված է. «Անիի և Հայաստանի բոլոր հնությունների ռեգիստրացիան, հուշարձանների տեխնիկական և իրական պահպանության գործի կազմակերպումը սկսված է: Նույն թվի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին երեք տարբեր շրջաններում միաժամանակ աշխատում է կոմիտեի կազմակերպած ընդարձակ էքսպեդիցիան, որը ծրագրել էր... Անիում Թորամանյանի գլխավորությամբ մեծ մասամբ կատարվել են վերանորոգչական և շինարարական աշխատանքներ (հնադարանները կարգի բերել, աշխատողների և մշտական պահակի համար բնակարաններ է շինվել գյուղում, որը մտնում էր Անիի հնագիտական շրջանի մեջ և այլն): ...կատարել են հիշյալ շրջանների բոլոր հնությունների ռեգիստրացիան՝ մանրամասն նկարագրությամբ, չափագրությամբ, արձանագրությունների ընդօրինակումով, լուսանկարչությամբ,

²¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 6:

²² Ա. Թամանյանի նամակը Ս. Կասյանին 1969, 122:

²³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 7:

էստամպահանությամբ և այլն»²⁴: Այդպիսով, թուրքերի արշավանքի պատճառով պեղումները դադարեցին. «Միայն 1891-1893 թթ. սկսած և հատկապես 1904-1917 թվականներին Անիի ավերակների գործը դրվեց գիտական հիմքերի վրա, երբ ակադ. Ն. Յա. Մառի նախաձեռնությամբ սկսվեցին պեղումները, որին տարբեր ժամանակներում մասնակցել են նաև Թ. Թորամանյանը, Հ. Օրբելին, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, Տարագրոսը, Աշխ. Քալանթարը, Ն. Տոկարսկին և ուրիշներ:

Պատմական ողբերգական դեպքերն արգելք հանդիսացան Մառի և նրա աշակերտների «երազանքի՝ «Անիի հնագիտական ինստիտուտի» կազմակերպման համար»²⁵, - գրում է Գ. Շիրմազանյանը:

Հնությունների պահպանության համար պայքարի առանձին բնագավառ էր դարձել Վրաստանում գտնվող մեր հնությունների վերադարձման խնդիրը: Նորաստեղծ հանրապետության կրթության նախարարությունը 1919 թ. օգոստոսի 31-ին դիմում է Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին՝ Թիֆլիսի կովկասյան թանգարանում պահպանվող հայկական հնությունները Հայաստանին հանձնելու համար²⁶:

Ահա այսպիսի ծանր ճակատագիր էր վիճակված հնությունների պահպանության գործին Առաջին հանրապետության տարիներին, ուստի պարզից էլ պարզ էր, որ նման պայմաններում հնությունների պահպանության գործի իրական առաջընթացի կամ զարգացման մասին խոսելը, կարծում ենք, անիմաստ է և անհնարին: Կարծում ենք, որ այս պատճառով է բացատրվում նաև այն իրողությունը, որ 1918-1920 թթ. Հայաստանի հնությունների, առավել ևս հուշարձանների պահպանության մասին վկայող վավերագրերն այդքան սակավ են Հայաստանի ազգային արխիվում: Ավելին, Հայաստանի համար բավական աննպաստ Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերից հետո պատմական Անի մայրաքաղաքի հնագիտական ողջ ժառանգությունը բաժին հասավ քեմալական Թուրքիային²⁷:

Հնությունների պահպանության կոմիտեի կազմակերպումը. Աշխ. Քալանթարը՝ Երևանի պետական համալսարանի հիմնադիր դասախոս

Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանը իր գործունեության ավարտից ամիսներ առաջ՝ 1920 թ. հուլիսի 7-ին, ընդունեց հնությունների պահպանության կոմիտե կազմակերպելու մասին օրենքը²⁸: Օրենքում հաստատվում է նաև կոմիտեի կազմը, որի անդամներն էին ակադ. Ա. Թամանյանը, Գարեգին եպս. Հովսեփյանը և Աշխարիբեկ Քալանթարը՝ որպես

²⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 7:

²⁵ Շիրմազանյան, Հովսեփյան 1964, 40:

²⁶ Սարգսյան 1993, 111:

²⁷ Թուրքագետ Անուշ Հովհաննիսյանի հաշվումներով՝ 1915 թ. հետո մնացած 913 շինություններից 464-ը լիովին ոչնչացվել են, 252-ը՝ փլատակների վերածվել, 197-ը լուրջ վերականգնման կարիք ունեն: Տե՛ս Հովհաննիսյան 1990, 25:

²⁸ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 372:

հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հնության պահպանության բաժնի վարիչ²⁹: Սակայն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական այն ծանր իրավիճակը, որում հայտնվել էր հանրապետությունը, այդպես էլ թույլ չտվեց այդ ուղղությամբ զարգացնել ձեռնարկված աշխատանքները³⁰:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող այս փաստաթուղթն էլ տեղեկացնում է, որ նույնիսկ այդ դժնդակ տարիներին Աշխ. Քալանթարը աշխատում է իր նպաստը բերել Երևանի նորաբաց պետական համալսարանի կայացման գործին. Հայաստանի լուսավորության նախարարին ուղղված 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի գրությունում համալսարանի ղեկավարը խնդրում էր «Երևանի համալսարանում Արևելքի պատմության ամբիոնում դոցենտի պաշտոնում աշխատանքի ընդունել Ա. Լորիս-Քալանթարին»³¹: Իսկ մինչև այդ՝ 1919 թ. սկզբին, Աշխ. Քալանթարը, որը համարվում էր Թիֆլիսի Անդրկովկասյան համալսարանի դոցենտ, ընդգրկվում է հայկական համալսարանի ստեղծման հանձնաժողովի կազմում, որի անդամներն էին նաև Ս. Ղամբարյանը, Դ. Զավրիյանը, Գ. Խարազյանը և Ռ. Աբրահամյանը: Փաստացի՝ Աշխ. Քալանթարը եղել է Երևանի պետական համալսարանի յոթ հիմնադիր դասախոսներից մեկը: Հենց այս խմբի ջանքերով էր, որ 1919 թ. մայիսի 16-ին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ստորագրում է Հայաստանի համալսարանի հիմնադրման մասին որոշումը³²: Որոշ ժամանակ անց՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ին, կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի հրամանով ստեղծվում է պատմության և լեզվաբանության ֆակուլտետը, որի յոթ հիմնադիր դասախոսների թվում կարգում ենք նաև Աշխ. Քալանթարի անունը³³: Հետագայում՝ 1922 թ., Աշխ. Քալանթարի ջանքերով հիմնադրվում է նաև ԵՊՀ արևելքի պատմության և հնագիտության ամբիոնը, իսկ 1923 թ. նրա հեղինակությամբ հրատարակվում է «Հնագիտություն, մաս Ա., Հնագույն շրջան» դասագիրքը, որն առաջին դասագիրքն էր հնագիտություն առարկայի դասավանդման համար³⁴: 1929 թ. Աշխ. Քալանթարին շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում և մինչև 1937 թ. համալսարանում վարում է «Հայոց պատմություն» (հին շրջան) և «Հին արևելքի պատմություն» դասընթացները՝ դաստիարակելով հնագետ-պատմաբանների մի ամբողջ սերունդ³⁵:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ըստ արխիվային վավերագրերի, ակներև է, որ, անկախ քաղաքական նախասիրություններից ու հանգամանքներից, Աշխ. Քալանթարն

²⁹ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 373:

³⁰ Տե՛ս Zeitlian Watenpaugh 2014, 528:

³¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 1ա, գ. 94, թ. 4:

³² Տե՛ս Քալանթար 2007, 19:

³³ Քալանթար 2007, 19:

³⁴ Քալանթար 1923:

³⁵ Սարգսյան 2006, 53:

ուժերի ներածին չափով փորձել է ոչ միայն նպաստ բերել հայրենական գիտության զարգացմանը, այլև առաջ տանել իր համար նվիրական դարձած Հայաստանի հնագիտական ժառանգության պահպանության կարևոր գործը:

Գրականություն

- Ա. Թամանյանի նամակը Ա. Կասյանին, 8 դեկտեմբերի 1920 թ. 1969, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 3, էջ 123-124:
- Աշխատանք, 65, 1919:
- Հայաստանի ազգային արխիվ՝ ՀԱԱ, ֆ. 20, ց. 1ա, գ. 94, թ. 4, ֆ. 122, ց. 1, գ. 41, թ. 77, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թթ. 129, 160-162, 131-132, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8, գ. 16, թ. 1, գ. 17, թ. 1-2:
- Հովհաննիսյան Ա. 1990, Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, «Մշակույթ» ամսագիր, հ. 2-3, էջ 22-29:
- Ղաֆադարյան Կ. 1972, Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 10, էջ 20-35:
- Միրզոյան Ս. և ուրիշ. (կազմ.) 1998, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 506 էջ:
- Յառաջ, 60, 76, 1919:
- Շիրմազանյան Գ., Հովսեփյան Ա. 1964, Տպավորությունների երկու մատյան, «Էջմիածին» ամսագիր, N 2, էջ 37-50:
- Սարգսյան Ան. 1993, Հայաստանի հնությունների պահպանության պատմությունից (1919-1964), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 151-164:
- Սարգսյան Գ. 2006, Աշխարհբեկ Քալանթար, «Նոր ոճ» ամսագիր, հոկտեմբեր, N 6, էջ 52-54:
- Քալանթար Աշխ. 1923, Հնագիտություն, մաս Ա, Նախապատմական հնագիտություն, Երևան, Երևանի համալսարան, 82 էջ:
- Քալանթար Աշխ. 2007, Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան, «Գիտություն», 407 էջ:
- Носов Е. (ред.) 2009, Императорская археологическая комиссия (1859-1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия, Санкт-Петербург, «Дмитрий Буланин», 1192 с.
- Токарский Н. 1946, Архитектура древней Армении, Ереван, изд. АН АрмССР, 381 с.
- Zeitlian Watenpugh H. 2014, Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation, Journal of the Society of Architectural Historians, N 73/4, p. 528-555.

ԱՇԽԱՐՀՐԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Կարեն Բայրամյան

Ամփոփում

Հայաստանի Հանրապետության ծնունդով նոր հեռանկարներ բացվեցին նաև գիտության և մշակույթի զարգացման համար: ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հիմնական օղակներից մեկը դառնում է արվեստի և հնությունների բաժինը (վարիչ՝ Աշխարհբեկ Քալանթար), որը

1920 թ. կեսերին վերակազմավորվեց Հնությունների պահպանության կոմիտեի (գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար): Ստեղծման առաջին ամիսներից սկսած՝ կոմիտեն ձեռնարկում է հանրապետության տարածքում գտնվող հնագիտական հուշարձանների պահպանության գործը: Աշխ. Քալանթարի ջանքերի շնորհիվ նախ հնարավոր է դառնում ոչնչացումից փրկել թուրքական արշավանքի հետևանքով հիմնահատակ ավերված Անիի հնադարանը, պեղումներ են սկսվում Զվարթնոցում և պատմահնագիտական կարևորություն ներկայացնող այլ վայրերում: Ունենալով ֆինանսական և նյութական չափազանց սուղ միջոցներ՝ Հնությունների պահպանության կոմիտեն Աշխ. Քալանթարի գլխավորությամբ ձեռնամուխ է լինում հնագիտական արշավախմբերի կազմակերպմանը, հստակեցվում են արշավախմբերի առջև դրված խնդիրները: Իհարկե, այդ տարիներին կատարված հսկայածավալ աշխատանքների մասին պնդելը, կարծում ենք, տեղին չէ, սակայն Աշխ. Քալանթարի և կոմիտեի մյուս անդամների նվիրական աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր դարձավ փրկել հնագիտական արժեք ներկայացնող մի շարք վայրեր, որը, անշուշտ, գնահատելի է: Որպես հիմնադիր դասախոս՝ Աշխ. Քալանթարը գնահատելի ավանդ ունի նաև Երևանի պետական համալսարանի ստեղծման մեջ:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Աշխ. Քալանթար, Հնությունների պահպանության կոմիտե, թուրքական արշավանք, արշավախմբերի կազմակերպում, Անիի հնադարան, պեղումներ:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АШХАРБЕКА КАЛАНТАРА В ГОДЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Карен Байрамян

Резюме

С рождением Первой Республики Армения в мае 1918 г. открылись новые перспективы для развития науки и культуры. Образованный в 1919 г. отдел искусств и древностей (заведующий Ашхарбек Калантар) стал одним из основных звеньев Министерства народного просвещения и искусства правительства Армении, и в середине 1920 г. он был реорганизован в Комитет по охране древностей.

С первых месяцев своего образования Комитет по охране древностей организовал работу по сохранению древних памятников на территории республики. Благодаря усилиям ученого секретаря комитета Ашх. Калантара удалось спасти от полного уничтожения в результате турецкого вторжения в 1918 г. археологический памятник Ани. Были начаты раскопки в Звартноце и других местах, имеющие историческое и археологическое значение. При наличии крайне ограниченных финансовых и материальных ресурсов под руководством Ашх. Калантара вскоре были организованы археологические экспедиции. Благодаря самоотверженной работе Ашх. Калантара и других членов комитета по охране древностей удалось сохранить ряд памятников, представляющих историческую и археологическую ценность. В качестве лектора-основателя Ашх. Калантар также

внес свой ценный вклад в создание Ереванского государственного университета.

Ключевые слова – Республика Армения, Ашх. Калантар, Комитет по охране древностей, турецкое вторжение, организация экспедиций, музей Ани, раскопки.

ACTIVITIES OF ASKHARHBEK KALANTAR IN THE YEARS OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

Karen Bayramyan

Abstract

The birth of the First Republic of Armenia in May 1918 opened up new prospects for the development of science and culture. Formed in 1919, the Department of Arts and Antiquities (headed by Ashkharbek Kalantar), became one of the main units of the Ministry of Public Education and Art of the Government of Armenia, which in the mid of 1920 was reorganized by the Committee for the Protection of Antiquities.

From the first months of formation, the Committee for the Preservation of Antiquities organized works to preserve ancient monuments on the territory of the Republic. Thanks to the efforts of the scientific secretary Ashkh. Kalantar from complete destruction in the aftermath of the Turkish invasion in 1918 were saved archaeological collections of Ani, the excavations in Zvartnots and other places of historical and archaeological significance started. With extremely limited financial and material resources, under the leadership of Ashkh. Kalantar archaeological expeditions were organized, their main tasks were specified. Thanks to dedicated works of Ashkh. Kalantar and other members of the Committee number of places of historical and archaeological value were saved and protected. As founding lecturer, Ashkh. Kalantar also made a valuable contribution to the creation of the Yerevan State University.

Key words – Republic of Armenia, Ashkh. Kalantar, Committee for the Protection of Antiquities, Turkish invasion, organization of expeditions, Ani Museum, excavations.